

IV. ARTYKUŁY RECENZYJNE

ADAM LITYŃSKI

Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu

e-mail: adamlityn@interia.pl

ORCID: 0000-0003-0899-9130

DOI: 10.14746/cph.2022.1.15

Petlura, Piłsudski i rosyjski imperializm

„Powolywanie się na historię sporów polsko-ukraińskich w przeszłości nie jest argumentem dla współczesnego realistycznego polityka” – pisał Petlura przed zawarciem sojuszu z Polską¹. Jakże aktualnie brzmią te słowa ponad sto lat później, tym bardziej że gdy to piszę, potężne siły zbrojne zawsze imperialistycznej Rosji stoją nad granicą Ukrainy, a także i Polski.

W ramach prac powstałej w 2018 r. Polsko-Ukraińskiej Komisji Historyków dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921 ukazał się tom 2 jej publikacji zatytułowany *Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy*, red. M. Szumiło (Warszawa 2021, ss. 455 + nlb. + foto). Dwujęzyczny (polski i ukraiński) tom jest w większości pokłosiem konferencji (2019) poświęconej postaci tego wybitnego ukraińskiego lidera w walce o niepodległą Ukrainę. Symon Petlura i jego działalność od ponad stu lat budzą zainteresowanie Polaków i należyce wykształcony Polak wie o nim względnie dużo, przy czym z pewnością kojarzy się on głównie z tzw. wyprawą kijowską Piłsudskiego, a więc wojną bolszewicko-polską. Wszak to wielka i zasadnicza dla losów Polski i Ukrainy sprawa, w oczywisty sposób drastycznie zafalszowana przez kilkadziesiąt lat narzuconego Ukrainie i Polsce systemu komunistycznego. Dzisiaj, gdy piszę te słowa (luty 2022 r.), a nad Ukrainą znowu zawisła groźba podporządko-

---

¹ Cyt. za: J.J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000, s. 103.

wania jej imperialistycznej Rosji Władimira Putina, wszczynającej neo-zimną wojnę, wydarzenia sprzed ponad wieku szczególnie są warte przypomnienia. Prezentowany tom zawiera 11 tekstów, przy czym trzy pierwsze (Miroslawa Szumiły – redaktora całości, Jana Pisulińskiego, Jana Jacka Bruskiego) mają charakter ogólny – charakter syntez częściowych; pozostałe poświęcone są sprawom nieco bardziej drugoplanowym, do których – z przykrością – zaliczam nader głośną niegdyś sprawę zabójstwa Symona Petlury, dokonanego w Paryżu i proces zamachowca. Na kanwie rozpraw zawartych w omawianym tomie spróbuję przedstawić postać Symona Petlury, a w tle innych ukraińskich liderów politycznych², przez pryzmat walki Polaków o niepodległość oraz o granicę wschodnią odradzającej się Drugiej Rzeczypospolitej; były jednak sprawy wspólne i bardzo konfliktowe.

„Początkiem ukraińskiego ruchu narodowo-wojskowego w XX wieku stał się krajowy zlot, w 100-lecie urodzin Tarasa Szewczenki, który odbył się 28 czerwca 1914 r. we Lwowie”³ – stwierdzają znawcy zagadnienia i nie ma powodu, by kwestionować tę datę, która znakomicie zbiega się z zamachem w Sarajewie, a więc z symbolicznym początkiem Wielkiej Wojny. Już wkrótce – w sierpniu 1914 r. – powstało kilka organizacji, które podnosiły w programie sprawę narodową. Międzypartyjna Naczelna Rada Ukraińska, której przewodniczącym został Kost’ Łewyckij⁴, zapowia-

---

² O sprawach tych już pisałem, zob. A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2018 i tam powołane inne moje prace. Tutaj fragmentarycznie wykorzystuję wcześniejsze ustalenia wzbogacone o nowe źródła i literaturę.

³ I. Monolaj, M. Wałak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa – próby urzeczywistnienia* [w:] W. Paruch (red.), *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 2: *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, Lublin 2013, s. 147.

⁴ Kost’ Łewyckij [Łewycki] 1859–1941, ukończył prawo na uniwersytecie we Lwowie, otworzył tam kancelarię adwokacką; działacz gospodarczy oraz na polu bankowości i organizator rozmaitych instytucji gospodarczych; z przekonania nacjonalista i populistą; wstąpił do Ukraińskiej Partii Narodowo-Demokratycznej i został jej przewodniczącym (1902); w 1907 r. poseł do parlamentu austriackiego; w 1908 r. poseł do Sejmu Galicyjskiego; jeden z przywódców ukraińskiego ruchu na rzecz niepodległości; w 1914 r. przewodniczący Naczelnej Rady Ukraińskiej we Lwowie; w 1915 r. przewodniczący Ogólnej Rady Ukraińskiej w Wiedniu; jako szef lwowskiego oddziału Ukraińskiej Rady Narodowej powstałej 18 października 1918 r. i kierowanej przez Jewhena Petruszewycza 1 listopada 1918 r. nakazał ukraińskim jednostkom wojskowym zajęcie siłą Lwowa i przejęcie władzy administracyjnej od wycofujących się władz austriackich; 7 listopada 1918 r. objął funkcję szefa rządu tymczasowego – Sekretariatu ZURL, ale w połowie grudnia zrezygnował z tej funkcji; po zajęciu Galicji Wschodniej przez wojska polskie wraz z władzami ZURL wyjechał do Wiednia, gdzie był sekretarzem prasowym rządu emigracyjnego Petruszewycza; w 1923 r. wrócił do Polski i w Galicji działał energicznie na rzecz wzmocnienia ukraińskich organizacji gospodarczych, zawodowych i kulturalnych, był prezesem Związku Prawników Ukraińskich, redaktorem czasopisma, dyrektorem banku; po 17 września 1939 r. na czele delegacji Ukraińskiego Komitetu Narodowego podjął rozmowy z bolszewikami; aresztowany, zwolniony wrócił do Lwowa; po wkroczeniu do Lwowa wojsk niemieckich utworzył 30 czerwca 1941 r. Ukraińską Radę Narodową, która ogłosiła niepodległość Ukrainy i program prometejski; zmarł śmiercią naturalną 12 listopada

dała dążenie do utworzenia niepodległego państwa ukraińskiego na terenie Naddnieprza oraz żądała narodowo-terytorialnej autonomii ziem ukraińskich w monarchii habsburskiej. Wówczas też powołano organizację ukraińskich ochotników o nazwie Ukraińscy Strzelcy Siczowi, którzy mieli się stać zalążkiem armii narodowej, a na razie byli oddziałem wojska austro-węgierskiego. Napływ ochotników był duży⁵. Czas biegł, ale mimo deklaracji działalność elit była skromna i cicha; w zasadzie myślano o autonomii w ramach Imperium Rosyjskiego i o wyodrębnieniu Galicji Wschodniej w kraj koronny w ramach monarchii habsburskiej. Akt 5 listopada 1916 r. zrobił wszak na elitach ukraińskich wrażenie, a zaraz potem rewolucja lutowa 1917 r. i klęski rosyjskie na wszystkich (z wyjątkiem kaukaskiego) frontach. Rewolucja lutowa 1917 r. zmiotła wszystko, co do tego czasu było w Rosji z urządzeń ustrojowych: cara nie było, ale czy monarchia została? Był Rząd Tymczasowy i była Piotrogradzka Rada, ale kto władał rewolucją? „Czy ktokolwiek mógłby próbować rządzić Rosją w 1917 roku bez wiary w cuda?”⁶ Wszystko to musiało przyspieszać budzenie się świadomości ukraińskich chłopów przebranych w wojskowe rosyjskie mundury. Rosyjski Rząd Tymczasowy, kontrolowany przez Radę Piotrogradzką⁷, a składający się głównie z socjalistów-rewolucjonistów (eserowców) oraz kadetów (konstytucyjnych demokratów), generalne decyzje ustrojowe zostawiał przyszłemu Zgromadzeniu Konstytucyjnemu, ale na bieżąco nie mógł uniknąć bardzo wielu zmian. Narodowy ruch ukraiński nabral dynamiki, a szczególnie aktywne stało się

1941 r. W. Roszkowski, hasło: *Łewyčkyj [Łewycki] Kost'* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004, s. 750–751.

⁵ I. Monolaj, M. Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa...*, s. 147; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 122.

⁶ To podobno idea księcia Lwowa. O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, tłum. B. Hrycak, Wrocław 2009, s. 377.

⁷ Między Komitetem Wykonawczym Rady Piotrogradzkiej a Komitetem Tymczasowym Dumy, przekształcającym się właśnie w Rząd Tymczasowy, zawarte zostało porozumienie. W nocy z 1 na 2 marca 1917 r. strony wynegocjowały ośmiopunktowy program, który miał być realizowany przez rząd do chwili zwołania Zgromadzenia Ustawodawczego: 1) amnestia dla więźniów politycznych; 2) wolność słowa, zrzeczeń i zgromadzeń oraz prawo do strajku; 3) likwidacja różnic prawnych z uwagi na narodowość, religię, pochodzenie społeczne; 4) zwołanie Zgromadzenia Konstytucyjnego wybranego w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich, w głosowaniu tajnym; 5) rozwiązanie wszelkich instytucji policyjnych i zastąpienie ich milicją nadzorowaną przez samorządy; 6) powołanie nowych samorządów lokalnych w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich, w głosowaniu tajnym; 7–8) [...]. *Tekst polski deklaracji Rządu Tymczasowego o jego składzie i zadaniach z 3 marca 1917 r.* [w:] B. Lesiński (red.), *Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1995, s. 258–259; zob. też R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jezewski, Warszawa 2015, s. 237; И.А. Исаев, *История государства и права России*, Москва 2016, s. 538; О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного государства и права*, ч. 1, Москва 2006, s. 440.

środowisko wojskowe⁸ – już 17/4 marca 1917 r. utworzono w Kijowie Ukraińską Centralną Radę⁹. W warunkach zagrożenia zamachem stanu Rząd Tymczasowy zdecydował się na proklamowanie republiki dekretem rządowym (14/1 września 1917 r.). Osiem miesięcy Rządu Tymczasowego to jedyny w dziejach Rosji okres wolności politycznej. Rosja „nie zawdzięczała jednak tej wolności jakiemukolwiek łaadowi prawnemu, ale temu głównie, że żadna siła społeczna nie panowała nad sytuacją”¹⁰. Efektem był bolszewicki zamach stanu i przejęcie władzy – najpierw tylko w stolicy – przez Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą Rosji (bolszewików) [SDPRR(b)]. Świadek i uczestnik wydarzeń, Michał Römer, w swoim dzienniku w grudniu 1917 r. zapisał:

Ale Ukraina! Była tak zasymilowana, tak się nieznacznie różniąca od powszechności rosyjskiej. Ukrainizm był w Rosji raczej prowincjonalizmem niż odrębną sprawą narodową. Poza małą garstką patriotów-separatystów zdawało się, że Ukraińców w znaczeniu narodowym w Rosji nie ma i że w każdym razie masa ludowa Ukrainy jest zupełnie na hasła ukraińskie obojętna. Tymczasem w ostatnim roku, już po marcowym przewrocie państwowym w Rosji, sprawa ukraińska wybuchła z taką siłą i tak wielkimi krokami dążyć zaczęła do własnego bytu państwowego, że było to po prostu zdumiewające. Okazało się, że jednak ukrainizm musiał mieć jakieś w masie oparcie, skoro zdołał tak szybko do takiej urosnąć potęgi. Dziś oto Ukraina staje się już państwem, i to państwem o wielkich wymiarach, z którym się trzeba będzie liczyć. Szczęść Boże, piękna Ukraino!¹¹

Niekwestionowanym liderem ukraińskiego ruchu narodowego był Mychajło Hruszewskij [Hruszewski]¹² i on został obrany przewodniczącym Ukraińskiej Centralnej

⁸ Zwłaszcza: В. Голубко, *Українська військова еліта в національному державотворенні 1917–1920 рр.* [w:] *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка, Львів 2004*, s. 279–293 (tekst udostępniony mi przez autora w formie wydruku komputerowego, toteż numeracja stron jest inna niż w druku, tutaj będę się posługiwał numeracją posiadanego wydruku komputerowego, passim).

⁹ В.Й. Тацій, А.Й. Порожин (ред.), *Історія держави і права України. Академічний курс*, т. 2. Київ 2000, s. 39; О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного государства...*, ч. 1, s. 455; zob. też A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy*, Białystok 2019, s. 21–22.

¹⁰ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988, s. 746.

¹¹ M. Römer, *Dzienniki*, t. 3: 1916–1919, Warszawa 2018, s. 525.

¹² Mychajło Siergiejewicz Hruszewskij [Hruszewski] 1866–1934; wybitny historyk ukraiński; ur. w Chełmie; gimnazjum ukończył w Tyflisie, a studia historyczne na Uniwersytecie w Kijowie, promotorem jego rozprawy doktorskiej był prof. Włodzimierz Antonowicz, Polak z pochodzenia; przez 20 lat (do 1914 r.) kierował katedrą na Uniwersytecie we Lwowie, a przejściowo także w Petersburgu i Kijowie; działał w Narodowym Towarzystwie im. Tarasa Szewczenki we Lwowie; wspólnie z Iwanem Franko założył i wydawał czasopismo naukowe „Literaturno-Naukowyj Wistnyk”, będące do I wojny światowej najważniejszym forum wymiany myśli ukraińskich elit politycznych i kulturalnych; opublikował wiele dzieł z historii narodu ukraińskiego; jego liczne prace

Rady; był to uczony o poglądach socjalistycznych i federalistycznych. Stopniowo zyskiwała na znaczeniu zbliżona do mienszewików Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza z jej liderem, Wołodymyrem Wynnyczenką¹³ i Symonem Petlurą.

historyczne, zwłaszcza 10-tomowa historia Ukrainy do 1658 r., przyczyniały się do ugruntowania świadomości narodowej Ukraińców, a nawet do ostatecznego upowszechnienia samej nazwy „Ukraina”; w swoich dziełach odrzucał punkt widzenia imperialnej historiografii rosyjskiej, która prowadziła do nieuznawania istnienia narodu ukraińskiego; odrzucał rosyjską koncepcję ciągłości historycznej od Kijowa do Moskwy na rzecz stworzonego przez siebie schematu wykluczającego Rosję, ciągłości: Kijów – Księstwo Halicko-Wołyńskie – państwo kozackie – odrodzenie ukraińskie w XIX w.; był założycielem Ukraińskiego Towarzystwa Naukowego w Kijowie oraz Towarzystwa Ukraińskich Postępowców (1908); stał się jednym z liderów Ukraińskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów; po wybuchu I wojny światowej internowany wobec powiązań ze Związkiem Wyzwolenia Ukrainy we Lwowie, który opowiadał się za zjednoczeniem ziem ukraińskich jako autonomicznych w ramach monarchii habsburskiej na wzór autonomii Galicji; pod nadzorem policji przymusowo osiedlony najpierw w Symbirsku, później w Kazaniu, Moskwie; w listopadzie 1917 r. poparł ogłoszenie niepodległości Ukraińskiej Republiki Ludowej, a 29 kwietnia 1918 r. Ukraińska Centralna Rada wybrała go na prezydenta swojego organu wykonawczego (tzw. Małej Rady), co miało znaczenie jedynie symboliczne wobec zamachu stanu dokonanego przez Pawła Skoropadskiego; wyjechał (1919) do Wiednia, gdzie zabiegał o poparcie międzynarodowe dla URL, ale też kontynuował pracę naukową; pozytywnie odbierał prowadzoną w pierwszej połowie lat 20. politykę radziecką popierania mniejszości narodowych i w związku z tym przyjął (1924) zaproszenie do powrotu na Ukrainę, gdzie przez kilka lat był honorowany i kontynuował działalność naukową, m.in. współpracując z Narodowym Towarzystwem im. Tarasa Szewczeni w Lwowie; w 1930 r. oskarżony o burżuazyjny nacjonalizm i niezgodność jego prac z nauką marksistowską, przeniesiony został do Moskwy, co ułatwiło likwidację stworzonej przez niego szkoły historycznej; w 1931 r. aresztowany w związku ze sprawą Ukraińskiego Centrum Narodowego, ale wkrótce zwolniony; zmarł na Kaukazie, gdzie udał się w celach zdrowotnych; jego wizja historii Ukrainy niezależnie od historii Rosji była w ZSRR ostro zwalczana, a jego ogromny (ok. 1800 prac) dorobek przemilczany. T. Stryjek, hasło: *Hruszewskij [Hruszewski] Mychajło* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 458–460; A. Olechno, *Instytucja prezydenta na tle początków państwowości ukraińskiej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VIII, s. 116–119, passim; idem, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 22, passim; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000, s. 106; *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 2001–2005, t. XI, s. 485; В.Й. Тацій, А.Й. Порожин (ред.), *Історія держави і права України...*, t. 2, s. 40; A. Bartnicki (red.), *Leksykon historii świata*, Warszawa 1998, s. 165; S. Sierpowski, S. Żerko (red.), *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, Poznań 1996, s. 174.

¹³ Wołodmyr Wynnyczenko (1880–1951 w Mougins); ukraiński pisarz i polityk; członek (1901) Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej, która w 1905 r. przekształciła się w Ukraińską Partię Socjaldemokratyczną; w latach 1907–1914 na emigracji, głównie we Francji, napisał wiele utworów przedstawiających rewolucję 1905 r.; po powrocie aktywnie działał w narodowym skrzydle ruchu socjaldemokratów; był (w kwietniu 1917 r.) jednym z inicjatorów powołania Ukraińskiej Centralnej Rady i został jej wiceprezydentem; reprezentował UCR w rozmowach z piotrogrodzkim Rządem Tymczasowym w sprawie autonomii Ukrainy i uznania jej tymczasowych władz; po odrzuceniu tych postulatów napisał *I Uniwersal* i objął kierowanie Sekretariatem Generalnym UCR (rządem); sygnował także *III Uniwersal* proklamujący niezależną Ukraińską Republikę Ludową; szukał porozumienia z bolszewikami; pośredniczył w rozmowach między UCR a Skoropadzkim; stanął (14 listopada 1918 r.) na czele Dyrektoriatu; wyjechał (w lutym 1919 r.) na emigrację, ale wkrótce przyjął koncep-

Dwaj ostatni to założyciele (w 1900 r.) Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej. Warto zauważyć, że Ukraińska SDPR obrała kurs całkowicie sprzeczny z kierunkiem istniejącej również w Kijowie jej odpowiedniczki rosyjskiej SDPRR(b). Ruch narodowy był programowo obcy temu, co głosił *Manifest komunistyczny* i leninowska koncepcja dużych, scentralizowanych państw komunistycznych. W 1917 r. szef partii komunistycznej w rejonie kijowskim i przejściowo nawet członek UCR, Giorgij Piatakow¹⁴, mówił, że komuniści mają „z jednej strony protestować przeciwko działaniom rządu, a zwłaszcza Kiereńskiego, z drugiej zaś walczyć z szowinistycznymi dążeniami Ukraińców”¹⁵. Jak długo narodowy ruch ukraiński mógł służyć osłabianiu Rządu Tymczasowego w Piotrogradzie, tak długo jednak był dobry dla bolszewików¹⁶.

---

cję współpracy z bolszewikami i wrócił na Ukrainę radziecką, objął funkcję wiceprzewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych (rządu) USRR; rozczarowany wyjechał ponownie; we Lwowie i w Pradze wydawał pamiętniki, pisma polityczne oraz utwory literackie wznowiane po 1991 r. W. Roszkowski, hasło: *Wynnyčenko Wołodymir* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 1399–1400; В.Й. Тапій, А.Й. Порожин (ред.), *Історія держави і права України...*, t. 2, s. 40 i n.

¹⁴ Giorgij Leonidowicz Piatakow (właśc. Kijewskij) ur. 1890 r. (Horodyszczce k. Czerkasów) w rodzinie robotniczej żydowskiej; ukończył studia ekonomiczne w Petersburgu i Europie Zachodniej; anarchista; od 1910 r. w partii bolszewickiej; w latach 1915–1917 polemizował z Leninem w kwestii narodowościowej, zajmując stanowisko bliskie Róży Luksemburg, mimo to przejściowo reprezentował w 1917 r. kijowskich bolszewików w UCR; jeden z twórców rządu bolszewickiego na Ukrainie (w lutym 1918 r.); współtworzył Komunistyczną Partię (bolszewików) Ukrainy wchodzącą w skład Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików); utracił władzę partyjną po niepowodzeniu powstania chłopskiego w sierpniu 1918 r. na Ukrainie; po zakończeniu działań I wojny i po anulowaniu traktatu brzeskiego 20 listopada 1918 r. ogłoszono utworzenie Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego Ukrainy na czele z nim; w 1919 r. odszedł z rządu ukraińskiego; w latach 1920–1923 dyrektor kopalni i innych dużych zakładów przemysłowych w Donbasie i na Uralu oraz zastępca przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania RSFR; od 1930 r. przewodniczący Wszeczhwiązkowej Rady Gospodarki Narodowej; w latach 1923–1927 członek KC WKP(b); związany z Trockim; w 1927 r. wydany z partii i usunięty ze stanowisk; złożył samokrytykę i wrócił do KC oraz do Rady; twórca pierwszej pięciolatki, jako zastępca ludowego komisarza przemysłu ciężkiego odpowiadał za industrializację w toku drugiej pięciolatki i wyróżnił się drakońskimi metodami eksploatacji robotników; aresztowany jesienią 1936 r. i w 1937 r. skazany na karę śmierci jako przywódca kolejnego centrum trockistowskiego; przyznał się m.in. do tworzenia ośrodków terrorystycznych oraz prób odłączenia Ukrainy od ZSRR; wyrok wykonano 30 stycznia 1937 r. T. Stryjek, hasło: *Piatakow Giorgij* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 976–977; W. Sienkiewicz (red.), *Leksykon PWN. Historia świata: Rosja*, Warszawa 2001, s. 198; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji...*, s. 218–219; S. Sierpowski, S. Żerko (red.), *Leksykon historii powszechnej...*, s. 342; R. Conquest, *Wielki terror*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 1997, s. 168–189, passim; N. Werth, *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim* [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999, s. 122, 180.

¹⁵ Cyt. za: R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 70.

¹⁶ W. Lenin, *Dziela wybrane*, t. II, Warszawa 1949, s. 59–60.

Bolszewickie akty: dekret o pokoju¹⁷ oraz deklaracja praw narodów Rosji¹⁸ mogły wzbudzić nadzieję dla realizacji narodowych aspiracji Ukraińców. Toteż pięć dni później (20/7 listopada 1917 r.) Centralna Rada, w *III uniwersale*, proklamowała powstanie niezależnej Ukraińskiej Republiki Ludowej w federacyjnym związku z Rosją¹⁹.

Pora bliżej przedstawić główną postać, a mianowicie Symona Petlurę. Jego życie to historia walki o niepodległą Ukrainę. Symon Wasylowycz Petlura (Сімон Васильович Петлюра) urodził się w 1879 r. w Połtawie. Pochodził z rodziny drobnomieszczańskiej o tradycjach kozackich i silnych związkach z cerkwią. Ukończył szkołę przycerkiewną, natomiast z seminarium duchownego został usunięty (1901) na ostatnim roku za przynależność do nielegalnej ukraińskiej organizacji. Od 1900 r. działał w Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej (redagował organ prasowy partii) i potem w jej następczyni – Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej; w partii reprezentował grupę opowiadającą się za autonomią Ukrainy w federacji rosyjskiej. W 1903 r. został aresztowany; w 1904 r. zwolniony za kaucją wniesioną przez ojca; w 1905 r. objęty amnestią; wyjechał najpierw do Kijowa, a potem do Lwowa. Od 1908 r. działał w Towarzystwie Ukraińskich Postępowców, redagując liczne pisma partyjne i narodowe. W 1916 r. i do rewolucji lutowej w marcu 1917 r. działał w organizacji pomocy rannym i ludności cywilnej na froncie zachodnim. Po utworzeniu w marcu 1917 r. w Kijowie Ukraińskiej Centralnej Rady [UCR] traktowanej przez Ukraińców jako narodowy parlament, Petlura wziął udział w I Ogólnoukraińskim Zjeździe Wojskowym, na którym powołano (w maju 1917 r.) Ukraiński Wojskowy Komitet Generalny, a on sam stanął na jego czele. Tradycje wojskowe na Ukrainie były dawne i silne, zaś elita wojskowa w latach 1917–1920 była – podobnie jak polska²⁰ – w znacznym stopniu złożona nie z zawodowych wojskowych, lecz inteligentów innych branż. Jak wspomniano, Petlura pochodził z rodziny o tradycjach kozackich²¹.

¹⁷ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Москва 1957, s. 9–11; *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Москва 1957, s. 44–47.

¹⁸ *История советской конституции...*, s. 19–20; *История советской конституции (в документах)...*, s. 57–58.

¹⁹ В.Й. Тацій, А.Й. Порожин (ред.), *Історія держави і права України...*, t. 2, s. 50; zob. też A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 26.

²⁰ Historyk ukraiński podkreśla podobieństwo z Polską: В. Голубко, *Українська військова еліта в національному державотворенні 1917–1920...*, s. 2.

²¹ W Polsce skojarzenie Kozaka łączy się powszechnie z Ukrainą. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że Kozacy mieli swoje siedziby od Ukrainy aż do Amuru. Byli przy tym rozmaitego pochodzenia etnicznego, np. Kozacy dońscy w najdalszych korzeniach etnicznych pochodzą od ludów tureckich. Tradycyjnie ludność kozacka trudniła się służbą wojskową. Tworzyli własne, odrębne jednostki wojskowe, głównie kawalerskie. W czasie I wojny światowej 2/3 kawalerii rosyjskiej stanowili Kozacy. Do października/listopada 1917 r. w Rosji było trzynaście wojsk kozackich, w tym: Kozacy dońscy, Kozacy kubańscy, Kozacy tereccy [terscy], Kozacy orenburscy, Kozacy zabajkalscy, Kozacy syberyjscy, Kozacy jenijscy, Kozacy irkucki, Kozacy uralscy, Kozacy amurscy, Kozacy sie-

Za czasów Rządu Tymczasowego, gdy praktycznie nikt nad niczym nie panował, UCR utworzyła swój Sekretariat Generalny, będący w istocie rządem ukraińskim²². Petlura wszedł w jego skład jako sekretarz spraw wojskowych. Za cel postawił sobie stworzenie samodzielnej ukraińskiej siły zbrojnej, co wzbudziło jednak obawy rosyjskiego Rządu Tymczasowego i niektórych ugodowo nastawionych członków UCR. W czerwcu 1917 r. Petlura kierował obradami II Ogólnoukraińskiego Zjazdu Wojskowego, na którym zdecydowano o tworzeniu ukraińskich sił zbrojnych. 23/10 czerwca 1917 r. Ukraińska Centralna Rada ogłosiła tzw. *I Uniwersał*, w którym proklamowała autonomię Ukrainy²³. W rosyjskim Rządzie Tymczasowym po dymisji księcia Lwowa obowiązki premiera przejął Aleksandr Fiodorowicz Kiereński, socjalista (eserowiec); ministrem wojny w jego rządzie został też eserowiec, słynny były terrorysta Borys Wiktorowicz Sawinkow²⁴.

---

mirieczeńscy, Kozacy astrachańscy, Kozacy ussuryjscy, a ponadto istniał wyodrębniony jakucki pułk kozacki. W byłym imperium carów Kozacy liczyli około 4,5 mln osób. Słowo „wojsko” oznaczało nie jednostkę zbrojną, ale wyodrębnione terytorium kozackie. Wojsko Dońskie położone było nad dolnym Donem; w 1913 r. teren Wojska Dońskiego obejmował ogromną powierzchnię prawie 153 tys. km²; stolicą było miasto Nowoczerkask. Zob. A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium...*, s. 328–348.

²² В.Й. Тацій, А.Й. Порожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 43; О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного государства...*, ч. 1, s. 456; zob. też A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 23.

²³ В.Й. Тацій, А.Й. Порожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 43; О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного государства...*, ч. 1, s. 456.

²⁴ Borys Wiktorowicz Sawinkow (1879–1925), urodził się w Charkowie w rodzinie prokuratora wojskowego, po 1881 r. ojciec jego został przeniesiony do Warszawy na stanowisko sędziego; Borys uczył się w Warszawie, studiował kulturę i historię Polski, mówił dobrze po polsku; nawiązał kontakty z Polską Partią Socjalistyczną; studia rozpoczął na wydziale prawa uniwersytetu w Petersburgu, po dwóch latach relegowany za działalność polityczną (poparł studentów Warszawy protestujących przeciwko odsłonięciu pomnika Michaiła Murawjowa-Wieszatiela); studia kontynuował w Berlinie i Heidelbergu; wykształcony, inteligentny, o wybitnych zdolnościach organizacyjnych; w 1900 r. wrócił do Rosji; pisał o konieczności wykształcenia zawodowej elity rewolucjonistów; w 1903 r. zbiegł za granicę i w Genewie poznał Jewno Azefa, który w tym czasie stanął na czele Wydziału Bojowego Partii Socjalistów-Rewolucjonistów [S-R; eserowcy] (a który – jak się później, w 1908 r., okazało – był jednocześnie agentem Ochrony); wspólnie z Azefem dokonał zamachu na ministra spraw wewnętrznych Wiaczesława Plehwego (zabity w 1904 r.), uczestniczył w zamachach na wielkiego księcia Sergiusza – generała-gubernatora Moskwy i popa Georgija Gaponu (zabici w 1905 i 1906 r.) i in.; aresztowany w 1906 r. przy nieudanym zamachu, zbiegł z więzienia za granicę; za granicą napisał główne książki swojego życia dotyczące psychologii terroryzmu, a także autobiograficzne, w których m.in. wyraził rozczarowanie słabymi skutkami terronu politycznego; w latach 1914–1917 służył jako ochotnik w armii francuskiej; po rewolucji lutowej wrócił do Rosji i przez Kiereńskiego został mianowany komisarzem Rządu Tymczasowego przy Kwaterze Głównej i od września 1917 r. ministrem wojny; popierał Kornilowa w czasie podjętej przez niego próby zamachu stanu; w kołach politycznych Piotrogradu mówiło się o planowanej kolektywnej dyktaturze Kornilowa, Sawinkowa i Kiereńskiego; po upadku puczu Kornilowa został usunięty z Partii S-R. Po rewolucji październikowej stanął na czele antybolszewickiego Związku Obrony Ojczyzny

Po bolszewickim zamachu stanu i zdobyciu przez nich władzy w Piotrogradzie Petlura opowiedział się za pełną niepodległością Ukrainy i orientacją profrancuską, wbrew UCR, która wybrała orientację proniemiecką i proklamowała (20/7 listopada 1917 r., tzw. *III Uniwersał*) powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej jako części federacyjnej Republiki Rosyjskiej. Wkrótce (22/9 stycznia 1918 r.) – wobec zagrożenia bolszewickiego – UCR wydała *IV Uniwersał*, proklamujący pełną suwerenność Ukrainy.

UCR na swoim ostatnim posiedzeniu (przed zamachem stanu Skoropadskiego) uchwaliła konstytucję²⁵, której obowiązywanie mogło się liczyć tylko w godzinach. Petlura zorganizował załóżek armii narodowej i były to główne siły, które stłumiły (w lutym 1918 r.) bolszewickie powstanie w Kijowie. W styczniu 1918 r. wobec konfliktu z przewodniczącym UCR W. Wynnyczenką Petlura został usunięty ze stanowiska ministra w rządzie – sekretarza spraw wojskowych, ale faktycznie nadal dowodził własnymi oddziałami wojskowymi. Po przewrocie Pawło Skoropadskiego²⁶ (29 kwietnia 1918 r.) został aresztowany (lipiec–listopad 1918 r.). Po

---

i Wolności, przygotowywał zamachy na Lenina i Trockiego, agitował wśród chłopów na prowincji; na początku 1918 r. uczestniczył w tworzeniu Armii Ochotniczej na Kubaniu, pod nadzorem Kornikowa, a następnie Denikina; w lipcu 1918 r. po wybuchu w Moskwie powstania lewicowych eserowców zorganizował antybolszewickie powstania w Jarosławiu nad Wołgą, Muromiu i Rybińsku, zaś po ich zdławieniu i wprowadzeniu przez bolszewików czerwonego terroru organizował grupy terrorystyczne i kierował licznymi akcjami dywersyjnymi; przez Japonię wyemigrował (1919) do Europy, gdzie organizował pomoc dla Kołczaka i Denikina. W 1920 r. przybył do Warszawy i w kontakcie z Józefem Piłsudskim organizował działalność antybolszewicką; współpracował z organizatorem białej partyzantki na Białorusi – Stanisławem Bułak-Bałachowiczem; w 1921 r. zmuszony do wyjazdu z Polski na skutek noty protestacyjnej rządu radzieckiego; od 1921 r. w Paryżu, poszukiwał pomocy u Mussoliniego. Agentom OGPU (bezpieki) udało się zwabić go do potajemnego przybycia do ZSRR 16/17 sierpnia 1924 r. celem rzekomego objęcia przywództwa konspiracyjnej opozycji; aresztowany w sierpniu 1924 r. w Mińsku; przebywał na Łubiance; złamany w śledztwie zeznawał na procesie zgodnie z instrukcjami bezpieki; sąd pod przewodnictwem Wasilija Ulricha skazał go na karę śmierci, zamienioną „za zasługi w walce z caratem” na 10 lat pozbawienia wolności; 17 maja 1925 r. według wersji oficjalnej popełnił samobójstwo: „na oczach strażników wypadł” z okna V piętra na Łubiance, prawie na pewno został wyrzucony przez czekistów. A.S. Kowalczyk, *Sawinkow*, Warszawa 1992; M. Smoleń, hasło: *Sawinkow Borys* [w:] M.R. Górniak et al. (red.), *Encyklopedia „białych plam”*, t. XVI, Radom 2005, s. 114–117; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji...*, s. 252–252; W. Sienkiewicz (red.), *Leksykon PWN. Historia świata: Rosja*, s. 232; S. Sierpowski, S. Żerko (red.), *Leksykon historii powszechnej...*, s. 397; B. Urbankowski, *Józef Piłsudski – marzyciel i strateg*, Poznań 2014, *passim*.

²⁵ Akt ten nosił tytuł Statut o ustroju państwowym, prawach i wolnościach Ukraińskiej Republiki Ludowej. Szerzej: A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 32 i n.; E. Toczek, *Wstęp do: Konstytucja Ukrainy uchwalona na piątej sesji Rady Najwyższej Ukrainy 28 czerwca 1996 roku*, Warszawa 1999, s. 7; E. Zieliński, *Rada Najwyższa Parlament Ukrainy*, Warszawa 2003, s. 5; idem, *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007, s. 10.

²⁶ Pawło Skoropadski [Skoropadski; Skoropadski] (1873–1945, Bawaria); pochodził ze starego rodu kozackiego; dziedzic dóbr ziemskich; ukończył Korpus Paziów; służył w gwardii konnej na

zakończeniu działań zbrojnych w I wojnie światowej oraz w momencie anulowania przez bolszewików traktatu brzeskiego (13 listopada 1918 r.), celem obalenia rządów niemieckich i Skoropadskiego ukonstytuował się (13 listopada 1918 r.) Dyktoriaat na czele z Wynnyczenką i Petlurą jako Naczelnym Atamanem Wojsk URL. Petlura podporządkował sobie zdemoralizowane i zanarchizowane rozmaite ukraińskie jednostki zbrojne, zwłaszcza Galicyjskich Strzelców Siczowych, i dokładnie w miesiąc po utworzeniu Dyktoriaatu samodzielnie wkroczył do Kijowa, obalając Skoropadskiego i rządy niemieckie. Ujęcie wojska w karby i zaprowadzenie dyscypliny wśród mas żołnierzy URL, bolszewickich, denikinowskich, Machny, mimo stanowczych środków stosowanych przez Petlurę, było niemal niemożliwe. Między innymi przez kraj przechodziła fala pogromów antysemickich dokonywanych niekiedy w wynaturzony, barbarzyński sposób, których dopuszczały się także regularne oddziały wojskowe ukraińskie; szerzyła się dezercja.

Próby pozyskania Ententy (Ukraina stała się głównie francuską strefą wpływów) napotykały na opory, gdyż władze URL uważane były za zbyt radykalne, co dotyczyło zwłaszcza gotowego do rozmów z bolszewikami Wynnyczenki, ale także Petlury. Władze URL obciążano też odpowiedzialnością za pogromy żydowskie, ponadto Ententa na początku 1919 r. popierała Denikina.

Rozmowy z Moskwą nie dały efektów i w grudniu 1918 r. Rosja dużymi siłami Armii Czerwonej najechała Ukrainę, bolszewicy zdobyli Charków i ogłosili (6 stycznia 1919 r.) zmianę nazwy państwa na: Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka, zaś 29 stycznia 1919 r. bolszewicki Tymczasowy Rząd Robotniczo-Chłopski przekształcony został w Radę Komisarzy Ludowych USRR. Przewodniczącym wyznaczono komunistę bułgarskiego pochodzenia Chrystiana Rakowskiego. 16 stycznia 1919 r. Dyktoriaat URL wypowiedział Rosji bolszewickiej wojnę. 11 lutego 1919 r.

---

dworze carskim; w czasie wojny rosyjsko-japońskiej adiutant cara Mikołaja II; w 1912 r. generał i dowódca pułku kawalerii gwardii carskiej; podczas I wojny dowodził 1 Dywizją Gwardii Konnej, potem korpusem armijnym; po rewolucji lutowej I Korpusem Ukraińskim (sierpień–grudzień 1917 r.); wraz z Petlurą organizował armię Centralnej Rady Ukraińskiej, której na zjeździe Wolnych Kozaków (w październiku 1917 r.) w Czehryniu obwołany został jej wodzem naczelnym; nie zgadzał się z radykalnym programem agrarnym UCR i konspirował przeciwko niej; po zajęciu Ukrainy przez wojska niemieckie oraz austro-węgierskie 29 kwietnia 1918 r. usunął Radę i przyjął w Kijowie tytuł hetmana Ukrainy, powołał do życia państwo ukraińskie o programie konserwatywnym, zależne od okupantów; zyskał uznanie państw centralnych; z końcem I wojny (listopad 1918 r.) proklamował federację Ukrainy z przyszlą demokratyczną Rosją, co nie miało już znaczenia; opuściły go doborowe jednostki wojskowe, m.in. Strzelcy Siczowi; kiedy (14 grudnia 1918 r.) wojska niemieckie ewakuowały się z Kijowa, wyjechał z nimi; osiadł w Wannsee k. Berlina; stał się czołową postacią emigracji ukraińskiej; od 1923 r. udzielał poparcia Hitlerowi, ale tylko do zawarcia paktu Ribbentrop-Mołotow; zginął w pociągu zbombardowanym przez aliantów. W. Roszkowski, hasło: *Skoropadskij [Skoropadski] Pawło [w:]* W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 1144–1145; S. Sierpowski, S. Zerko (red.), *Leksykon historii powszechnej...*, s. 407; *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. XXV, s. 165; R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920*, Warszawa 1975, s. 52.

Petlura zastąpił Wynnyczkę na stanowisku przewodniczącego Dyrektoriatu; rósł chaos, anarchia i pogromy Żydów. Z biegiem czasu ludność wiejska, wszak licznie przeważająca²⁷, będzie odgrywała coraz większą rolę w rozwoju zdarzeń; będzie się też radykalizowała i ulegała wpływom bolszewickim. Nastąpił rozkład państwa ukraińskiego. Petlura jako Naczelnny Ataman osobiście dowodził armią ukraińską przez cały rok 1919, walcząc z Rosjanami tak białymi (Denikin), jak i czerwonymi.

Jak wiadomo, na przełomie wojny i pokoju powstał jeszcze jeden ważny ośrodek tworzenia państwa ukraińskiego – na wschodnich terenach Królestwa Galicji i Lodomarii. W brzeskim traktacie pokojowym z Ukrainą (9 lutego 1918 r.) Austro-Węgry w tajnym protokole dodatkowym zgadzały się na utworzenie z Galicji Wschodniej autonomicznej prowincji ukraińskiej. Na skutek szybkiego ujawnienia tajnego protokołu i burzliwych demonstracji ludności polskiej Austro-Węgry wycofały się z tej części traktatu, unieważniając go.

Ukraińcy z terenów byłego zaboru austriackiego podjęli przygotowania zbrojne i polityczne do walki o przekształcenie Galicji Wschodniej w prowincję autonomiczną. Jeden z czołowych ukraińskich działaczy nacjonalistycznych na terenie Galicji Wschodniej, Jewhen Petruszewycz²⁸, na 10 października 1918 r. zwołał do Lwowa Ukraińską Konstytuantę, która miała rozstrzygnąć o ziemiach zamieszkiwanych przez Ukraińców, a wchodzących w skład Austro-Węgier. Warto przypomnieć, że

---

²⁷ W latach 1919–1920 Ukraina liczyła ok. 26 mln mieszkańców, z czego 4,6 mln żyło w miastach: największym była Odessa 485 tys., Kijów liczył 360 tys., Charków 270 tys. Podaję za: P. Broué, *Między Trockim a Stalinem. Chrystian Rakowski – biografia polityczna*, tłum B. Panek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 119.

²⁸ Jewhen Petruszewycz (1863–1940) ukończył prawo na uniwersytecie we Lwowie, od 1896 r. adwokat na terenie Galicji Wschodniej; ukraiński działacz narodowy o orientacji austrofińskiej, rzecznik autonomii dla Ukraińców; w latach 1907–1918 poseł do austriackiego parlamentu z okręgu Sokal-Brody; w latach 1910–1914 poseł do Sejmu Galicyjskiego i zastępca przewodniczącego ukraińskiego klubu sejmowego; w Ukraińskiej Partii Narodowo-Demokratycznej i przez wiele lat w jej władzach; w 1917 r. przewodniczący ukraińskiej reprezentacji parlamentarnej w Wiedniu; na 10 października 1918 r. zwołał do Lwowa Ukraińską Konstytuantę, która miała rozstrzygnąć o ziemiach zamieszkiwanych przez Ukraińców, a wchodzących w skład Austro-Węgier, a która niezwłocznie (18 października 1918 r.) przekształciła się w Ukraińską Radę Narodową z nim na czele; Ukraińska Rada Narodowa 19 października 1918 r. proklamowała we Lwowie utworzenie niezależnego państwa ukraińskiego – o nazwie ZURL (13 listopada 1918 r.), o czym Petruszewicz powiadomił (26 października 1918 r.) prezydenta Wilsona; po formalnym połączeniu (sfederowaniu) ZURL z URL (3 stycznia 1919 r., co ogłoszono 22 stycznia 1919 r. w Kijowie) został członkiem Dyrektoriatu; 9 czerwca 1919 r. Ukraińska Rada mianowała go dyktatorem ZURL; był zwolennikiem prowadzenia wojny z Polską i przeciwnikiem porozumienia z nią, co poróżniło go z Petlurą; po ostatecznej klęsce armii zachodniogalicyskiej w wojnie z Polską wyjechał do Wiednia, gdzie stworzył rząd emigracyjny, a potem do Berlina; przez pewien czas miał nadzieję na pomoc ZSRR przeciwko Polsce; zmarł w Berlinie. G. Motyka, hasło: *Petruszewycz Jewhen* [w:] W. Roszkowski, J. Hofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 972–973; S. Sierpowski, S. Żerko (red.), *Leksykon historii powszechnej...*, s. 342; W. Serczyk, *Historia Ukrainy...*, s. 285–286.

ogłoszony 16 października 1918 r. manifest cesarza Karola I *Do moich wiernych ludów austriackich*²⁹ zapowiadał przebudowę państwa w duchu samostanowienia narodów i wzywał, by narody monarchii przez swoje rady narodowe „współdziałały w tym wielkim dziele”. Wspomniane ukraińskie zgromadzenie niezwłocznie (18 października 1918 r.) przekształciło się w Ukraińską Radę Narodową z Petruszewyczem na czele. Ukraińska Rada Narodowa 19 października 1918 r. przyjęła rezolucję o utworzeniu państwa ukraińskiego wchodzącego w skład federacyjnej monarchii austriackiej³⁰. Proklamowała we Lwowie (13 listopada 1918 r.) utworzenie niezależnego państwa ukraińskiego – o nazwie Zachodnioukraińska Republika Ludowa [ZURL], o czym Petruszewycz powiadomił prezydenta Wilsona. ZURL automatycznie znalazła się w wojnie z powstającą dopiero do niepodległości Polską; na razie ludność polska Lwowa samorzutnie wyparła siły ukraińskie z miasta. W styczniu 1919 r. zdecydowano o połączeniu (sfederowaniu) ZURL z URL (3 stycznia 1919 r.), co ogłoszono 22 stycznia w Kijowie. Petruszewycz został członkiem Dyrektoriatu; 9 czerwca 1919 r. Ukraińska Rada mianowała go dyktatorem ZURL³¹.

Formalne zjednoczenie (sfederowanie) URL i ZURL spowodowało dodatkowe rozbieżności między politykami obu państw. Po zajęciu Kijowa (w lutym 1919 r.) przez bolszewików Petlura podjął rozmowy z tworzącym się państwem polskim, ale uznanie URL i wojskowa pomoc polska mogły mieć miejsce tylko w zamian za uznanie polskich pretensji do Galicji Wschodniej oraz zachodniego Wołynia. Petlura starał się przekonać Ukraińców z Galicji do kompromisu i rozejmu w oparciu o tzw. linię Barthéleme'go w Galicji Wschodniej, zaproponowaną przez przedstawicieli Ententy, co pozwoliłoby przesunąć Ukraińską Armię Galicyjską na front przeciwbolszewicki. Propozycje Petlury nie zostały przyjęte przez Galicjan; na Wołyniu doszło do puczu i próby aresztowania Petlury. Pucz zlikwidowano i Dyrektoriat formalnie znacznie wzmocnił pozycję Atamana Petlury, mianując go (9 maja 1919 r.) prezesem Dyrektoriatu, co odpowiadało instytucji prezydenta państwa. Związek URL i ZURL upadł.

W sierpniu 1919 r. Denikin zajął Kijów; bolszewicy trzymali Charków; ZURL poniosła klęskę w wojnie z Polską. Petlura próbował jeszcze połączyć siły URL i galicyjskie w „trójkącie śmierci” w rejonie Kamieńca Podolskiego, ale armie straciły ok. 70% stanu osobowego z powodu tyfusu. Ukraińska Armia Galicyjska zdradziła Petlurę i w połowie listopada 1919 r. przyłączyła się do Armii Ochotniczej Denikina, a po klęsce Denikina przeszła do Armii Czerwonej. To był koniec marzeń o państwie ukraińskim. Członkowie Dyrektoriatu, udając się na emigrację, przekazali całą

²⁹ Tekst polski: H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, Kraków 1982, s. 304–306.

³⁰ A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 53.

³¹ Ibidem, s. 53–56; E. Toczek, *Wstęp do: Konstytucja Ukrainy...*, s. 8; E. Zieliński, *System konstytucyjny Ukrainy...*

władzę na ręce Petlury, który miał pełnić zadania prezydenta-dyktatora stojącego ponad Radą Ministrów.

Kiedy na początku grudnia 1919 r. bolszewicy zajmowali Kijów, Dyrektoriat URL wydał (2 grudnia 1919 r.) jednostronną deklarację w sprawie umowy z Polską i zrzekł się na rzecz Polski Galicji Wschodniej i północno-zachodniego Wołynia. Petlura z najbliższymi współpracownikami przekroczył linię frontu na stronę polską. W nocy 9/10 grudnia 1919 r. doszło do spotkania Petlury z Piłsudskim. Polska wyraziła zgodę na tworzenie na jej terytorium wojska ukraińskiego i zwolniła jeńców oraz internowanych; 21/22 kwietnia 1920 r. podpisano w Belwederze sojusz wojskowo-polityczny dotyczący wspólnej walki z bolszewizmem. Polska uznała Dyrektoriat za najwyższą władzę Ukrainy, strona ukraińska ponownie zaś zrzekła się na rzecz Polski Galicji Wschodniej i zachodniego Wołynia.

Umowa warszawska spowodowała duży rozłam wśród ukraińskich elit politycznych; m.in. ostre stanowisko krytyczne zajęli Hruszewski i Wynnyczenko. Ten drugi, jako lider Ukraińskiej Partii Komunistycznej, udał się najpierw do Moskwy, a następnie do zajętego przez bolszewików Charkowa, by tam objąć stanowisko przewodniczącego Ukraińskiej Rady Komisarzy Ludowych oraz resort spraw zagranicznych³². Padaly słowa o Petlurze jako zdrajcy sprawy ukraińskiej; nie tylko elity, ale także społeczeństwo w znacznym stopniu było prorosyjskie, a w niemalym nawet prosowieckie.

25 kwietnia 1920 r. połączone siły Polski (300 tys.) i URL (4 tys.) uderzyły na bolszewików w celu restytucji państwa ukraińskiego³³. W drugim dniu ofensywy Józef Piłsudski wydał odezwę do narodu Ukrainy³⁴ i tego samego dnia odezwę wydał też Petlura³⁵. 7 maja 1920 r. wojska wkroczyły do Kijowa. Piłsudski zostawił wolną rękę Petlurze w zakresie działań mających wzmocnić jego władzę, ale naród nie poparł Petlury, dając posłuch propagandzie bolszewickiej. Jednak w kwietniu 1920 r. Ukraińska Armia Galicyjska przeszła na stronę Petlury i polską, by po odwróceniu się sytuacji na froncie w lipcu 1920 r. znowu zdradzić i zdezerterować na stronę Armii Czerwonej; natomiast wojska Petlury dochowały wierności sojuszowi

---

³² J.J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum państwowe...*, s. 145–146; zob. także M. Szumiło, *Realizm polityczny Symona Petlury* [w:] M. Szumiło (red.), *Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy*, Warszawa 2021, s. 31; S. Stępień, *Symon Petlura – zwierzchnik państwa i Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych. U źródeł polsko-ukraińskiego sojuszu wojskowego (w związku z 70. rocznicą śmierci Symona Petlury)*, http://www.pwin.pl/Publikacje/biu2_160.pdf [dostęp: 30.01.2022].

³³ *Odezwa do mieszkańców Ukrainy Józefa Piłsudskiego – Naczelnego Wodza Wojsk Polskich* [w:] J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. V, Warszawa 1937, s. 155–156; *telegram J. Piłsudskiego do Atamana Semena Petlury*, ibidem, s. 157.

³⁴ W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 253–254.

³⁵ L. Wyszczelski, *Naczelnny Wódz Wojska Polskiego w wojnie polsko-rosyjskiej 1919–1920* [w:] K. Piwowarska, A. Skrabacz (red.), *Józef Piłsudski w drodze do niepodległości*, Warszawa 2008, s. 58–59.

z Polską. Po zawarciu polsko-bolszewickiego rozejmu³⁶ (12 października 1920 r.), na etapie negocjacji pokojowych Polska nie była w stanie obronić interesów ukraińskich. Petlura jeszcze desperackim atakiem w listopadzie 1920 r. próbował wywołać na Ukrainie powstanie antybolszewickie, ale poniósł klęskę. Żołnierze Petlury, którzy przeszli Zbrucz, zostali w Polsce internowani, zaś Petlurze Polska udzieliła azylu politycznego i skromnej pomocy materialnej dla URL. Znana jest relacja płka Juliusza Ulrycha, który towarzyszył Piłsudskiemu, gdy ten w maju 1921 r. odwiedził obóz internowanych w Szczypiornie oficerów ukraińskich i powiedział: „Ja was przepraszam, panowie, ja was przepraszam”³⁷. Podobno Piłsudski miał nazwać wojnę ukraińsko-polską „głupią i niepotrzebną” w obliczu śmiertelnej groźby, jaką dla obu stron stanowiła Rosja. Podobnie myślał Petlura³⁸.

Jak już kiedyś o tym pisałem³⁹, Ukraińską Republikę Rad strona polska uznała już w październiku 1920 r. podczas zawierania umowy o preliminarzach pokojowych i o rozejmie na 21 dni⁴⁰. Strona polska wypowiedziała układ państwowy z Ukraińską Republiką Ludową oraz umowy wojskowe i polityczne z pozostałymi sojusznikami⁴¹. Po zakończeniu wojny bolszewicko-polskiej w rozmowach pokojowych z Polską chodziło o przyszłość i granice nie Rosji *sensu stricto*, ale Ukrainy i Białorusi, przy czym Federacja Rosyjska oraz Ukraina występowały w rokowaniach samodzielnie i negocjowały układ na rzecz Białorusi, która w rokowaniach nie uczestniczyła⁴². Białoruś nie była stroną traktatu. Obie układające się strony (Rosja i Ukraina z jednej i Polska z drugiej) wyraźnie jednak „uznają niepodległość Ukrainy i Białorusi”⁴³. Polska była też pierwszym krajem, który nawiązał stosunki dyplomatyczne z radziecką

³⁶ Zob. pożegnanie wojska Ukraińskiej Republiki Ludowej przez Wodza Naczelnego Wojsk Polskich Marszałka Józefa Piłsudskiego: J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. V, s. 177.

³⁷ Cyt. za: W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys* [przedruk za Wydawnictwem Polska Fundacja Kulturalna], Wrocław 1989, s. 113.

³⁸ J. Odziemkowski, *Utracone szanse sojuszu polsko-ukraińskiego w latach 1918–1920* [w:] I. Matiasz (red.), *Ukraina i Polska. Drogi relacji między państwowych. Zbiór artykułów naukowych z okazji 100-lecia nawiązania polsko-ukraińskich stosunków dyplomatycznych*, oprac. W. Sobijański, tłum. G. Pandel, Kijów 2019, s. 127.

³⁹ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*, Warszawa 2017, s. 78 i n.

⁴⁰ J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 42.

⁴¹ J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923*, Warszawa 1971, s. 36; Z. Karpus, *Traktat ryski a polscy sojusznicy w okres wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku* [w:] M. Wojciechowski (red.), *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia*, Toruń 1998, s. 236; E. Wiszka, *Ukraińska Republika Ludowa wobec rozmów pokojowych i traktatu ryskiego 1921 roku*, ibidem, s. 280, 286, passim.

⁴² O. Łatyszonek, *Białoruskie elity polityczne wobec traktatu ryskiego* [w:] M. Wojciechowski (red.), *Traktat ryski...*, s. 289 i n.

⁴³ Art. II traktatu ryskiego (Dz. U. RP z 1921 r. Nr 49, poz. 300). Zob. też J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej...*, s. 42 i 136.

Ukrainą. Te szczegóły wskazują na zawilość problemów, spłot strony formalnej i faktycznej, krzyżowanie się polityki i prawa.

Petlura wraz z rządem ukraińskim podtrzymywali działalność ukraińskich sił antybolszewickich, rezydując w Tarnowie, a potem w Warszawie. W wyniku nacisków sowieckich na Polskę Petlura w 1923 r. przeniósł się kolejno do Budapesztu, Wiednia, Genewy, wreszcie w 1924 r. do Paryża. Wydawał pismo „Tryzub”, nadzorował działalność rządu ukraińskiego na wychodźstwie, podejmował wysiłki w kierunku integracji emigracji ukraińskiej. 25 maja 1926 r. został zamordowany przez żydowskiego emigranta z Besarabii, który na procesie tłumaczył swój czyn zemstą za pogromy dziesiątek tysięcy Żydów na Ukrainie, za co odpowiedzialnością obciążał Petlurę. W wyniku atmosfery stworzonej przez francuskie media sąd uniewinnił zabójcę, uznając jego racje moralne. Mimo domysłów nigdy nie wykazano związku zabójcy ze służbami specjalnymi radzieckimi⁴⁴. Na pogrzebie Petlury marszałka Józefa Piłsudskiego reprezentował płk Franciszek Kleeborg; pochowany został na cmentarzu Montparnasse. Po śmierci ustanowiono krzyż im. Symona Petlury oraz stworzono w Paryżu bibliotekę jego imienia, którą Niemcy zniszczyli w czasie II wojny światowej. Pośmiertnie wydano jego mowy, listy, dokumenty. Jego życie było obrazem walki o niepodległą Ukrainę⁴⁵.

Ma rację Jan Jacek Bruski, gdy pisze, że „sojusz 1920 r. dość powszechnie postrzega się dzisiaj jako wyraz trzeźwej, pozbawionej sentymentów *Realpolitik*, która obiecywała korzyści obu partnerom”⁴⁶. To zdanie jest tym bardziej godne powtórzenia, gdy czyta się je w pierwszych tygodniach 2022 r.

⁴⁴ Znamienne, że nie twierdzi tego pierwszorzędne źródło, jakim jest Paweł Sudopłatow, świetnie zorientowany i kilkakrotnie wspominający Petlurę, a także opisujący swoją wspólną z J. Konowalcem wizytę przy grobie Petlury. Zob. P. Sudopłatow, *Wspomnienia niewygodnego świadka*, tłum. J. Markowski, przedmowa R. Conquest, wstęp i przypisy do wydania polskiego S. Jaczyński, M. Jasiak, Warszawa 1999, s. 41 oraz 31–32.

⁴⁵ В. Голубко, *Концепція Української держави у баченні Симона Петлюри*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” 2013, nr 23–24 (*До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчука*), s. 92–96; R. Pipes, *Czerwone imperium...*, passim; В.Й. Тацій, А.Й. Порожин (ред.), *Історія держави і права України...*, s. 40, 53, 131; A. Serednicki, *Symon Petlura – życie i działalność*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1997, nr 1, s. 81–100; P. Sudopłatow, *Wspomnienia...*, s. 41; S. Sierpowski, S. Żerko (red.), *Leksykon historii powszechnej...*, s. 342; G. Hryciuk (red.), *Symon Petlura. Naczelný Ataman*, Wrocław 2012; C. Partacz, hasło: *Petlura Symon* [w:] M.R. Górniak et al. (red.), *Encyklopedia „białych plam”*, t. XIV, Radom 2004, s. 107–110; T. Stryjek, hasło: *Petlura Symon* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 968–970; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji...*, s. 217; *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. XX, s. 513; A. Dudek [w:] B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, *Słownik historii XX wieku*, Kraków 1993, s. 313–314.

⁴⁶ J.J. Bruski, *Polsko-ukraiński sojusz 1920: realizm szans czy złudzenie? (Parę uwag o kontekście międzynarodowym)*, <http://sierpien1920.pl/opracowania/polsko-ukrainski-sojusz-1920-r-realizm-zszans-zludzenie-pare-uwag-o-kontekscie-miedzynarodowym/> [dostęp: 30.01.2022].

Zarówno nad Wisłą, jak i nad Dnieprem zainteresowani otrzymali ważny tom z dziejów stosunków wzajemnych, stosunków jakże obciążonych trudnymi relacjami w ostatnich stu latach. Tom został napisany przez ludzi wielce kompetentnych, umiejących wzbudzić zainteresowanie wydarzeniami sprzed stu lat. Wszystkie teksty przywołują solidne źródła i dobrze wyzyskują literaturę, która okazuje się nader bogata, mimo kilkudziesięciu lat komunistycznych przemilczeń i zafalszowań. Całość zaś – kiedy piszę te słowa – nabiera szczególnego znaczenia, gdy potężne siły uderzeniowe imperium rosyjskiego zagrażają tak Ukrainie, jak i Polsce.

BIBLIOGRAFIA

- Bankowicz B., Bankowicz M., Dudek A., *Słownik historii XX wieku*, Kraków 1993.
- Bartnicki A. (red.), *Leksykon historii świata*, Warszawa 1998.
- Batowski H., *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, Kraków 1982.
- Broué P., *Między Trockim a Stalinem. Chrystian Rakowski – biografia polityczna*, tłum. B. Panek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
- Bruski J.J., *Petlurowcy. Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000.
- Bruski J.J., *Polsko-ukraiński sojusz 1920: realizm szans czy złudzenie? (Parę uwag o kontekście międzynarodowym)*, <http://sierpien1920.pl/opracowania/polsko-ukraiński-sojusz-1920-r-realizm-szans-zludzenie-pare-uwag-o-kontekście-międzynarodowym/>
- Conquest R., *Wielki terror*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 1997.
- Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, tłum. B. Hrycak, Wrocław 2009.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000.
- Jędrzejewicz W., *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys* [przedruk za Wydawnictwem Polska Fundacja Kulturalna, Profil], Wrocław 1989.
- Karpus Z., *Traktat ryski a polscy sojusznicy w okresie wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku* [w:] M. Wojciechowski (red.), *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia*, Toruń 1998.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988.
- Konstytucja Ukrainy uchwalona na piątej sesji Rady Najwyższej Ukrainy 28 czerwca 1996 roku*, wstęp i tłum. E. Toczek, Warszawa 1999.
- Kukulka J., *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- Kumaniecki J., *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923*, Warszawa 1971.
- Lenin W., *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1949.
- Lesiński B. (red.), *Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1995.
- Lityński A., *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2018.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechwładzowego komunistycznego prawa (bolszewików)*, Warszawa 2017.

- Łatyszonek O., *Białoruskie elity polityczne wobec traktatu ryskiego* [w:] M. Wojciechowski (red.), *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia*, Toruń 1998.
- Matiasz I. (red.), *Ukraina i Polska: drogi relacji międzypaństwowych. Zbiór artykułów naukowych z okazji stulecia nawiązania polsko-ukraińskich stosunków dyplomatycznych*, oprac. W. Sobijański, tłum. G. Pandel, Kijów 2019.
- Monolatij I., Walak M., *Ukraińska i białoruska idea państwowa – próby urzeczywistnienia* [w:] W. Paruch (red.), *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 2: *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, Lublin 2013.
- Motyka G., hasło: *Petruszewycz Jewhen* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Odziemkowski J., *Utracone szanse sojuszu polsko-ukraińskiego w latach 1918–1920* [w:] I. Matiasz (red.), *Ukraina i Polska. Drogi relacji międzypaństwowych. Zbiór artykułów naukowych z okazji 100-lecia nawiązania polsko-ukraińskich stosunków dyplomatycznych*, oprac. W. Sobijański, tłum. G. Pandel, Kijów 2019.
- Olechno A., *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy*, Białystok 2019.
- Olechno A., *Instytucja prezydenta na tle początków państwowości ukraińskiej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VIII.
- Partacz C., hasło: *Petlura Symon* [w:] M.R. Górniak et al. (red.), *Encyklopedia „białych plam”*, t. XIV, Radom 2004.
- Piłsudski J., *Pisma zbiorowe*, t. V, Warszawa 1937.
- Pipes R., *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015.
- Popowycz M., *Symon Petlura – biografia* [w:] G. Hryciuk (red.), *Symon Petlura. Naczelný Ataman*, Wrocław 2012.
- Przebinda G., Smaga J., *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000.
- Römer M., *Dzienniki*, t. 3: *1916–1919*, Warszawa 2018.
- Roszkowski W., hasło: *Lewyckij [Lewycki] Kost* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Roszkowski W., hasło: *Skoropadśkij [Skoropadski] Pawło* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Roszkowski W., hasło: *Wynnyczenko Wołodymir* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Serednicki A., *Symon Petlura – życie i działalność*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1997, nr 1.
- Sienkiewicz W. (red.), *Leksykon PWN. Historia świata: Rosja*, Warszawa 2001.
- Sierpowski S., Żerko S. (red.), *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, Poznań 1996.
- Smoleń M., hasło: *Sawinkow Borys* [w:] M.R. Górniak et al. (red.), *Encyklopedia „białych plam”*, t. XVI, Radom 2005.
- Stępień S., *Symon Petlura – zwierzchnik państwa i Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych. U źródeł polsko-ukraińskiego sojuszu wojskowego (w związku z 70. rocznicą śmierci Symona Petlury)*, http://www.pwin.pl/Publikacje/biu2_160.pdf.
- Stryjek T., hasło: *[Hruszewski] Mychajło* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.

- Stryjek T., hasło: *Petlura Symon* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Stryjek T., hasło: *Piatakow Gieorgij* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Sudopłatow P., *Wspomnienia niewygodnego świadka*, tłum. J. Markowski, przedmowa R. Conquest, wstęp i przypisy do wydania polskiego S. Jaczyński, M. Jasiak, Warszawa 1999.
- Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.
- Szumiło M., *Realizm polityczny Symona Petlury* [w:] M. Szumiło (red.), *Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy*, Warszawa 2021.
- Werth N., *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim* [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999.
- Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 2001–2005.
- Wiszka E., *Ukraińska Republika Ludowa wobec rozmów pokojowych i traktatu ryskiego 1921 roku* [w:] M. Wojciechowski (red.), *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia*, Toruń 1998.
- Wojna R., *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920*, Warszawa 1975.
- Wyszczelski L., *Naczelny Wódz Wojska Polskiego w wojnie polsko-rosyjskiej 1919–1920* [w:] K. Piwowarska, A. Skrabacz (red.), *Józef Piłsudski w drodze do niepodległości*, Warszawa 2008.
- Zieliński E., *Rada Najwyższa Parlament Ukrainy*, Warszawa 2003.
- Zieliński E., *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007.
- Голубко В., *Концепція Української держави у баченні Симона Петлюри*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” 2013, nr 23–24 (До 20-ліття утворення кафедри історії слов’ян і 80-річчя професора Петра Федорчака).
- Голубко В., *Українська військова еліта в національному державотворенні 1917–1920 рр.* [w:] *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка, Львів 2004.*
- Исаев И.А., *История государства и права России*, Москва 2016.
- История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Москва 1957.
- История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Москва 1957.
- Тацій В.Й., Порожин А.Й. (ред.), *Історія держави і права України. Академічний курс*, т. 2, Київ 2000.
- Чистяков О.И. (ред.), *История отечественного государства и права*, ч. 1, Москва 2006.